

dr hab. Inga Głuszek, prof. UMK
Wydział Nauk Historycznych UMK
Instytut Archeologii
Szosa Bydgoska 44/48
87-100 Toruń

Toruń, 11.05.2022

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Pawła Lecha,
Ceramika stołowa z Tanais. Analiza importu, dystrybucji, funkcji oraz napraw i wtórnego wykorzystania w okresie od III w. p.n.e. do III w. n.e., tom I-II, Warszawa 2022.

Przedstawiona do oceny rozprawa doktorska pt.: *Ceramika stołowa z Tanais. Analiza importu, dystrybucji, funkcji oraz napraw i wtórnego wykorzystania w okresie od III w. p.n.e. do III w. n.e.* liczy 537 stron i składa się z dwóch tomów. Tom I pracy charakterze opisowo-analitycznym (10 rozdziałów) obejmuje rozdział wprowadzający w zagadnienie pracy i wskazujący problemy badawcze jakimi zajął się Autor, kolejna część szczegółowo opisuje materiał źródłowy, ostatnia stanowi prezentuje wnioski i podsumowanie wiedzy wynikające z analizy przedstawionego materiału. Tom I zamyka wykaz źródeł antycznych, bibliografia oraz spis materiałów archiwalnych wykorzystanych w pracy. Tom II rozprawy doktorskiej to katalog 216 zabytków ceramiki stołowej pochodzących z polskich badań archeologicznych prowadzonych w Tanais, uzupełniony rycinami przedstawiającymi mapy, plany stanowiska, ryciny ukazujące opublikowane wcześniej znaleziska ceramiki stołowej z Tanais z innych badań archeologicznych, dalej diagramy i kartogramy obrazujące analizowane przez Autora problemy badawcze. Osobną część tomu II stanowią tablice przedstawiające rysunki i zdjęcia zabytków archeologicznych stanowiących przedmiot rozważań Autora. Zwraca uwagę bogata literatura jaką Autor uwzględnił w swojej pracy, sięgając do opracowań badaczy kręgu zachodniego, które często mają charakter kanoniczny dla konkretnej kategorii ceramiki,

jednocześnie podkreślając ogromny wkład badaczy zajmujących się podobnymi studiami w odniesieniu do znalezisk ceramiki stołowej okresu hellenistycznego i rzymskiego ze stanowisk nadczerwomorskich, zwłaszcza obszarów Królestwa Bosporańskiego.

Pierwszy rozdział dysertacji ma charakter wprowadzający. Poza szczegółowo określonymi problemami badawczymi i pytaniami, które stawia sobie Doktorant w kontekście omawianej ceramiki stołowej z Tanais, na szczególną uwagę zasługuje podrozdział (1.10) wyjaśniający system terminów jakie stosuje Autor w swojej pracy. Jest to o tyle istotne, że w literaturze przedmiotu, nie tylko polskiej, istnieje duża różnorodność, jeśli chodzi o terminologię, zasadniczo w każdej kategorii zabytków ceramicznych, które zostały poruszone w omawianej pracy. Autor musiał zmierzyć się nie tylko z różną terminologią stosowaną w polskiej literaturze, ale również ustosunkować się do zmian w terminologii stosowanej w opracowaniach anglosaskich i niemieckojęzycznych, które często są nadrzędne pod względem typologicznym i chronologicznym dla omawianej ceramiki. Stała się również przed koniecznością uwzględnienia terminologii, a także wyróżników typologicznych, obowiązujących w literaturze rosyjskojęzycznej. Z tego niełatwego zadania Autor wywiązał się proponując swego rodzaju ujednolicenie terminów i pojęć, które są z nimi związane, co zasługuje na szczególne uznanie.

Obszerną część pracy stanowi rozdział drugi (*2. Prezentacja materiału*), w którym Autor przedstawia poszczególne kategorie zabytków ceramiki stołowej znane z polskich badań archeologicznych w Tanais. Jest to niezwykle cenny rozdział pracy, który stanowi nowy wkład w badania nad importem ceramiki stołowej, nie tylko ze względu na fakt opracowania wcześniej niepublikowanych znalezisk z Tanais, ale przede wszystkim ze względu na przedstawienie, zarówno nowych jak i już znanych, materiałów danego rodzaju ceramiki ze stanowiska w świetle najnowszych badań dotyczących opisywanej kategorii naczyń stołowych. Należy podkreślić, iż pomimo rozwijających się studiów nad znaleziskami ceramiki stołowej ze stanowisk nadczerwomorskich, z okresu greckiego i rzymskiego nadal pozostaje to zagadnienie wymagające gruntownych studiów. W tym kontekście przedstawiona do oceny praca wskazuje jak bardzo import ceramiki stołowej do położonych w odległych rejonach ośrodków antycznych był zjawiskiem złożonym, a właściwa jego ocena wymaga nie tylko analizy źródeł w ujęciu przemian społeczno-politycznych i ekonomicznych ale również krytycznej oceny potencjału poznawczego analizowanych zabytków.

W wyniku przeprowadzonych analiz Autor wykazuje w badanym materiale obecność ceramiki, która zarówno dla okresu hellenistycznego jak i rzymskiego reprezentuje przykłady wyrobów warsztatów regionalnych, bosporańskich. Dla badaczy zaangażowanych w podobne

studia w regionie Morza Czarnego i z punktu widzenia tematu pracy jest to oczywiste, ale rozpatrując problem wiedzy ogólnej na temat wytwórstwa naczyń stołowych okresu hellenistycznego i rzymskiego, włączenie danych dotyczących rozwoju garncarstwa nadczarnomorskiego w nurt studiów nad produkcją ceramiki stołowej w danym okresie, jest niezwykle istotne, biorąc pod uwagę fakt, iż są to informacje często nieuwzględniane przez badaczy kręgu zachodniego. Pod tym względem ważne są rozdziały i podrozdziały 2.2.1 *Ceramika malowana w technice West Slope i Late West Slope ...*, 2.3 *Hellenistyczna ceramika reliefowa...*, 2.4.6.2 *Sigillata bosporańska...*, w których Autor przedstawił stan badań na temat rozwoju warsztatów bosporańskich oraz wskazał zabytki stanowiące przykłady importów tej ceramiki do Tanais. Wskazanie zabytków pochodzących z warsztatów bosporańskich jest także dowodem rozwoju sieci kontaktów komunikacyjnych i handlowych o charakterze wewnątrzpontyjskim. Zagadnieniom tym poświęcony jest osobny rozdział (4. *Importy ceramiki stołowej w Tanais*), w którym Autor dokonał syntezy wiedzy na temat rozwoju sieci handlowej dla Tanais traktując źródła kompleksowo, co pozwoliło na podkreślenie znaczenia rozwoju kontaktów lokalnych i dało możliwość wykazania rozwoju i stabilizacji wewnętrznego rynku czarnomorskiego.

Praca Pana Pawła Lecha jest bardzo ważnym dziełem, w którym Autor opracował zespół ceramiki stołowej o szerokiej rozpiętości chronologicznej, sięgający od III w. p.n.e. do III w. n.e. Omówienie materiału źródłowego objęło okres istotnych zmian technologicznych i warsztatowych jakie zaistniały w produkcji naczyń ceramicznych nie tylko w warsztatach śródziemnomorskich, ale jak wykazał Doktorant miały także swoje odzwierciedlenie w wytwórczości warsztatów bosporańskich. Omawiana praca to bardzo szczegółowa i skrupulatna rozprawa, w której Autor nie tylko przedstawił materiał źródłowy pozyskany podczas polskich badań archeologicznych w Tanais, ale dokonał także próby nowej identyfikacji i klasyfikacji materiałów już opublikowanych pochodzących z wcześniej prowadzonych wykopalisk. Niewątpliwą zaletą pracy jest ukazanie szerokiego spektrum importów naczyń stołowych, ze wskazaniem centrów produkcji wielu kategorii omawianych grup ceramiki stołowej. Jest to ważne osiągnięcie biorąc pod uwagę fakt, iż wiedza na temat produkcji naczyń w okresie hellenistycznym i późnohellenistycznym nadal się rozwija i wiele ośrodków wytwórczych pozostaje niezidentyfikowanych. Należy także wziąć pod uwagę, że nawet w przypadku ceramiki o znanym już centrum produkcji wiedza na temat rozprzestrzeniania się wytworów określonych ośrodków jest nadal ograniczona, stąd też rozpoznanie pod tym względem różnorodnego zespołu importów w odległym ośrodku nad

Morzem Azowskim, stanowi istotny wkład w ocenę dynamiki rozwoju danego centrum produkcji.

W przypadku badań nad importami ceramiki stołowej, rozumianej jako produkt luksusowy, nieodzownym pozostają pytania dotyczące rozwoju i charakteru sieci handlowej ośrodka skąd pochodzą analizowane zabytki. Pytanie to stawia sobie również Doktorant uwzględniając w swoich rozważaniach znaczenie portów pośrednich, w tym dużych miast regionu, które mogły organizować handel i komunikację z obszarami nad Morzem Azowskim. W swym krytycznym podejściu do analizowanych danych słusznie zauważył, że porównywalna sytuacja w zakresie repertuaru importowanej ceramiki stołowej z Tanais, Pantikapajonu i Phanagorii świadczy o wspólnych cechach regionalnego systemu handlowego, jednak znaleziska importowanej ceramiki stołowej nie są w tym wypadku wystarczającym źródłem do rekonstrukcji kontaktów dalekosiężnych (s. 212). Autor słusznie zauważa, iż kluczowa w tego rodzaju badaniach jest ocena i próba rekonstrukcji samego sposobu organizacji handlu a dopiero w tym kontekście oszacowanie potencjału poznawczego materiału źródłowego poddawanego analizie (s. 214-216). W tym ujęciu niezwykle cenne są uwagi dotyczące oceny znaczenia importów ceramiki czerwonopolewanej, wykazanie stabilnych związków Tanais z systemem handlowym ośrodków nadczarnomorskich i wskazanie roli miast południowego wybrzeża Morza Czarnego jako pośrednika wpływów rzymskich (s. 218). Dzięki przeprowadzonej analizie zabytków z wykopalisk, wskazaniu ośrodków produkcyjnych lub identyfikacji grup regionalnych połączonych z badaniami porównawczymi z materiałami z innych ośrodków Autor ukazał dynamikę zmian jaka zachodziła w repertuarze importów ceramiki stołowej w Tanais w określonych przedziałach chronologicznych. Badania te z jednej strony odzwierciedliły znane już w literaturze procesy rozpowszechniania i zaniku występowania produktów dobrze znanych już ośrodków wytwórczych jak Ateny, z drugiej strony Autor wskazał dominację określonych ośrodków w okresach późniejszych, jak Pergamon, centra zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej dla II w. p.n.e. i systematycznie wzmacniające swoją pozycję ośrodki związane z wewnętrznym rynkiem nadczarnomorskim charakterystyczne dla I w. p.n.e. W tym ujęciu niezwykle istotna wydaje się ciągła obecność, zmieniających się pod względem warsztatowym (od naczyń czarnopokostowanych, poprzez ceramikę reliefową po naczynia czerwonopolewane) wyrobów warsztatów pergamońskich. Jak wynika z pracy Autora niezależnie czy przyjmie się model bezpośredni, pośredni czy mieszany kontaktów handlowych, widoczna jest silna pozycja Pergamonu w systemie handlu nadczarnomorskiego. Wyraźnie zauważalną zmianę przynosi dopiero wprowadzenie ośrodków

nadczarnomorskich w orbitę gospodarki rzymskiej i ukonstytuowanie się (rodzącego się już w okresie hellenistycznym) wewnętrznego rynku nadczarnomorskiego, i wzmocnienie wpływów ośrodków południowopontyjskich na północnym-wschodzie Morza Czarnego (s. 224).

Na uwagę zasługuje również inny aspekt poruszony w pracy dotyczący interpretacji znalezisk importowanej ceramiki z Tanais rozumianej nie tylko jako nośnik informacji o proveniencji naczyń i ich chronologii, ale mającej również duży potencjał jako źródło w interpretacji depozycji przestrzennej znalezisk. Dzięki wykorzystaniu narzędzi GIS Autor dokonał analizy rozplanowania przestrzennego wybranych znalezisk ceramiki stołowej i interpretacji wniosków wynikających z intensywności nagromadzenia zabytków na obszarze prac wykopaliskowych polskiej ekspedycji archeologicznej. Analizy te stanowiły ważne dopełnienie interpretacji funkcji poszczególnych struktur odsłoniętych podczas badań archeologicznych, jak przestrzenie mieszkalne, rezydencjonalne lub nawet usługowe (sugerowana gospoda, s. 205).

Za niezwykle cenne uważam zainteresowanie Doktoranta aspektami funkcji naczyń, ich możliwą rolą społeczną i symboliczną. Autor pracy wyraził swoje spostrzeżenia w tym zakresie w rozdziale piątym dysertacji przedstawiając zabytki stanowiące przykłady napraw i wtórnego użytkowania naczyń (5. *Problematyka zagadnienia napraw ceramiki stołowej, jej wtórnego wykorzystywania oraz przedłużonego funkcjonowania*). Rozdział ten zwraca uwagę na zjawisko dobrze znane ceramologom, zwłaszcza zajmującym się źródłami z nad Morza Czarnego, które jednak nadal nie jest dostatecznie dobrze rozpoznane. Jak słusznie Autor zauważa precyzyjne wykonanie otworów naprawczych i klamer sugeruje odpowiednią wiedzę i umiejętności wykonawców takich napraw. Chociaż nie udało się odpowiedzieć na pytanie kto był wykonawcą takich usług, z pewnością wskazane rozwiązania techniczne i stosunkowo bogaty materiał źródłowy z Tanais oraz wskazane przykłady z innych stanowisk nadczarnomorskich podkreślają znaczenie tej działalności usługowej i wykonawców napraw posiadających wyspecjalizowane umiejętności w tym zakresie. Autor bada zjawisko napraw ceramiki luksusowej również w szerszym znaczeniu zmian ekonomicznych będących wypadkową sytuacji politycznej w regionie, zwłaszcza w II w. p.n.e. (s. 233-234). Autor zwraca uwagę na możliwe niedobory nowych dostaw towarów luksusowych, jak ceramika stołowa wysokiej jakości, wciąż pożądanym przez mieszkańców miasta. Biorąc pod uwagę, że naprawione naczynie traci częściowo lub całkowicie swoją pierwotną funkcję, stała obecność tego typu znalezisk wśród znalezisk ceramiki stołowej podkreśla specjalne znaczenie importów ceramiki stołowej dla odbiorców z Tanais. Poprzez przytoczone przykłady z innych stanowisk

nadczarnomorskich np. Olbii Autor wskazuje, że zjawisko napraw ceramiki stołowej jest dobrze znane również w innych ośrodkach pontyjskich a formułowane przez Autora wnioski można odnieść do szerszego kontekstu, nie tylko źródeł pochodzących z samego Tanais.

Omawiając zagadnienia związane z naprawami i śladami użytkowania ceramiki stołowej Autor porusza niezwykle istotne zagadnienie długiego wykorzystywania form użytkowych, co może być manifestowane poprzez charakterystyczne uszkodzenia powierzchni, rejestrowane na znaleziskach. W pracy wskazano znaczny udział w Tanais ceramiki o śladach, które można określić jako ślady długoterminowego użytkowania naczyń. Autor interpretuje to zjawisko jako kolejny dowód na odcięcie rynku od regularnych dostaw ceramiki luksusowej, związane z przemianami politycznymi w regionach skąd dostarczano do Tanais naczynia stołowe. Jednocześnie podaje jak rozkłada się w tym zakresie udział procentowy dla wybranych przykładów ceramiki stołowej w innych ośrodkach północnego i północno-zachodniego wybrzeża Morza Czarnego. Niejako wskazany w tym miejscu (s. 236) przez Autora niedobór materiałów porównawczych tylko podkreśla jak istotny jest to kierunek dalszych badań obejmujący zagadnienia w zakresie funkcji, użytkowania i swego rodzaju „statusu” szeroko rozumianej importowanej ceramiki stołowej w miastach nadczarnomorskich. Badanie śladów długotrwałego użytkowania naczyń stołowych (często postrzeganych jako wyroby luksusowe), jest niezwykle istotne, gdyż odpowiednia analiza źródeł pod tym względem z pewnością wpłynie na ocenę ich potencjału jako indykatorów chronologicznych.

Przedstawiona do recenzji praca stanowi dzieło w pełni oryginalne ukazujące nowy niepublikowany dotąd w tak szczegółowej formie materiał źródłowy. Oba tomy zawierają podział według ustalonego klucza, którego schemat został wyjaśniony w części wprowadzającej pracy. Przyjęty przez Autora podział pracy i sposobu przedstawiania materiału źródłowego jest najbardziej istotny w przypadku obszernego rozdziału drugiego. Odpowiedni schemat w opisie katalogowym, również tytułach poszczególnych podrozdziałów zawsze ułatwia orientację w przedstawianym materiale. Dlatego zwracam uwagę na niepełne tytuły podrozdziału 2.3.3 i 2.4.6. Są to raczej niedociągnięcia techniczne niż błędy konstrukcyjne w pracy. Tym niemniej burzą wrażenie klarowności układu i wyводу analitycznego, które w pewnym sensie również było celem tego rozdziału.

Z punktu widzenia osoby wykorzystującej tom II jako źródło konkretnych danych dotyczących ceramiki z Tanais, zastosowanie w układzie poszczególnych kategorii ceramiki porządku wg chronologii odkrycia zabytków może być kłopotliwe, jeśli katalog miałby być wykorzystany jako samodzielne narzędzie. W katalogu brak jest odniesień do tablic, na których

ukazano rysunki i zdjęcia zabytków. Nie jest to wielkie uchybienie biorąc pod uwagę, że każdy z zabytków łatwo jest znaleźć posługując się numerem katalogowym, jednak umieszczenie tej informacji w katalogu, spajałoby obydwie części katalogu, tak jak czynią to odnośniki do rycin umieszczone w tekście tomu I.

Podając się opracowania materiału źródłowego o tak dużej rozpiętości chronologicznej i różnorodności wynikającej z zastosowanej techniki produkcji, dekoracji, specyfiki warsztatu i tradycji produkcyjnej reprezentowanej przez zbiór ceramiki z Tanais Autor, jak to już zostało wspomniane, zetknął się z różną, czasem rozbieżną, terminologią stosowaną w odniesieniu do poszczególnych kategorii źródeł. W tym obszarze wydaje się, że doprecyzowania, uporządkowania wymaga użycie przez Autora terminów ceramika czarnopokostowana i czarnopolewana. Zwłaszcza, iż Autor często w pracy stosuje termin pokost i polewa zamiennie, co sugeruje, iż uważa je za tożsame. Natomiast wydaje mi się, że użycie dwóch terminów wskazuje na rozróżnienie pojęciowe, które w moim odczuciu nie zostało do końca wyjaśnione. Jeśli chodzi jedynie o zaznaczenie różnic wynikających z makroskopowej oceny jakości zastosowanej substancji (s. 55), należy wskazać jakiej ceramiki to rozróżnienie wyraźnie dotyczy. Głównie chodzi tutaj o termin ceramika czarnopolewana. Jeśli wg Autora określenie to ma odnosić się jedynie do ceramiki szaroglinianej (s. 60-61), przynajmniej w stosunku do tej ceramiki najczęściej stosuje to określenie w pracy, należy to wyjaśnić i zastanowić się czy zasadne jest w tym przypadku stosowanie tego terminu zamiennie z określeniem pokost, a jeśli tak to, dlaczego (s. 62). W kategorii naczyń czarnopokostowanych, jak sam Autor słusznie przyznaje, znane są zarówno przykłady naczyń wysokiej jak i niższej jakości pokostu. Zmiany te obserwujemy zarówno w produkcji warsztatów tego samego ośrodka, jak i są one widoczne w seriach związanych z różnymi ośrodkami wytwórczymi. Należy pamiętać, iż w świetle badań, co prawda przeprowadzonych głównie dla ceramiki ateńskiej, różnice w jakości pokostu nie wynikają z różnic w składzie mineralnym i pierwiastkowym zastosowanej substancji a są związane z różnicami w procesie wypału naczyń. O procesie produkcyjnym ceramiki szaroglinianej, wiemy stosunkowo niewiele, więc jak najbardziej zasadne jest jej wyróżnienie jako ceramika czarnopolewana. Wymaga to jednak szerszego komentarza, łącznie z wyjaśnieniem czy używane przez Autora dwa terminy pokost i polewa są wg niego tożsame. Jeśli tak to, co przez nie rozumie i dlaczego wprowadził te dwa terminy, również dla jakich rodzajów zabytków uważa że należy je stosować. Jeśli pokost i polewa nie są zamiennikami to co może powiedzieć o różnicach, jak te różnice definiuje i do jakich przypadków rozróżnienie to znajduje zastosowanie. Z pewnością pomocne byłyby w

tym względzie badania archeometryczne wskazane przez Autora jako jeden z możliwych kierunków dalszych badań (s. 241). Wydaje się, że szczególnie w przypadku ceramiki szaroglinianej czarnopolewanej mogłyby one przynieść nowe, bardziej precyzyjne, ustalenia.

Powyższe uwagi w niczym nie umniejszają bardzo pozytywnej oceny recenzowanej rozprawy. Z pełnym przekonaniem stwierdzam, że przedłożona mi do recenzji praca spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie mgr. Pawła Lecha do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Inga Gruszek